

FONOLOGICKÝ SYSTÉM ČEŠTINY 15. STOLETÍ

Fonologický systém češtiny 15. století byl poznamenán sérií změn, které byly popsány v předchozí kapitole. Jejich společným jmenovatelem byla v drtivé většině případů historická depalatalizace: proměnila nejen inventář fonémů ale také jejich vzájemné vztahy.

Vokální systém byl zbaven většiny měkkostních opozic, což vedlo jednak k jeho zjednodušení, jednak k osamostatnění *y* jako samostatného fonému (a nikoli poziční varianty *i*). Vokální systém také disponoval stoupavým diftongem *je*, který vznikl posílením *i*-ové složky u dlouhého *jať*. V tomto okamžiku nastává začátek procesu, který vedl k odlišnému vývoji systému krátkých a dlouhých vokálů.

Krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
středové	<i>e</i>		<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>	<i>ý</i>	<i>ú</i>
středové	<i>é</i>	<i>ie</i>	<i>ó</i>
nízké		<i>á</i>	

Kromě toho čeština disponuje slabikotvornými likvidami *l̥*, *r̥*, které zčásti navazují na starobylé psl. slabikotvorné likvidy.

Podobně jako vokální systém se také konsonantický systém výrazně zjednodušil: zejména ztratil většinu palatalizovaných vokálů.

Kosnonantický systém

místo artikulace			labiály	alveoláry		palatály	veláry	laryngály
způsob artikulace								
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i>	<i>t</i>		<i>t'</i>	<i>k</i>	
		znělé	<i>b</i>	<i>d</i>		<i>d'</i>	<i>g</i>	
	nazální		<i>m</i>	<i>n</i>		<i>ň</i>		
semiokluzívy		neznělé		<i>c</i>	<i>č</i>			
		znělé						
konstriktivy		neznělé	<i>f</i>	<i>s</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>	<i>h</i>
		znělé	<i>w</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>			
	laterální			<i>l</i>				
	vibranty			<i>r</i>				
				<i>ř</i>				
	aproxi- manty					<i>j</i>		

Jak je z tabulky patrné, v tomto období základní korelační řadu tvoří opozice znělosti.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD 15. STOLETÍ

DIFTONGIZACE $\acute{O} > \underline{UO}$

Do souvislosti s rozvinutím jotace u dlouhého $\acute{e} > \underline{je}$ se zpravidla klade velmi podobná změna zadního vokálu $\acute{o} > \underline{uo}$.¹ Hlavní vrchol této změny je však nutno klást na přelom 14. a 15. stol.

Tato změna se realizuje pouze u dlouhého \acute{o} :

bóh > *buoh*
dóm > *duom*
vóči > *vuoči*
svój > *svuoj*

Ve stč. textech se sice objevují nemnohé doklady diftongizace krátkého *o*, nicméně v dalším vývoji se neprosazují:

boha > *buoha*
kostel > *kuostel*
mohu > *muohu*
jako > *jakuo*

¹ Tak jako se u vývoje \acute{e} hovoří o rozvinutí jotace, tak se u změny $\acute{o} > \underline{uo}$ hovoří o rozvinutí labializace.

Se změnami $\bar{e} > \underline{ie}$ a $\bar{o} > \underline{uo}$ nastává ve vývoji českého fonologického systému důležitý předěl: po jejich prosazení se systém krátkých a dlouhých vokálů vyvíjí odděleně.

DIFTONGIZACE $\bar{Y} > \underline{E\bar{I}}$

Tato změna zasáhla pouze tvrdé dlouhé \bar{y} (o vývoji krátkého y viz výše). Těžiště této změny spadá do konce 14. století a průběhu 15. století.

Diftongizace \bar{y} v klesavý diftong proběhla ve dvou fázích:

1. Nejprve vznikl diftong obsahující neurčitý střední a středový vokál, který byl blízký fonému e . Na tuto fázi změny ukazuje grafika pramenů z 15. stol. v nichž se $\bar{e\bar{I}}$ ² mnohdy zapisuje jako aj : *nebayway* (*nebejvej*), *maydlo*, *mlayn*.³
2. Později (v průběhu 15. století) se prosadila změna tohoto neurčitého vokálu v e .

mlyn > *mlejn* > *mlejn*
mýto > *mejto* > *mejto*
pýcha > *pejcha* > *pejcha*
dobry > *dobrej* > *dobrej*

Diftongizace se prosazuje na místě \bar{i} v té části českých a moravských dialektů, v nichž \bar{i} po c , z , s ztvrdlo $\bar{i} > \bar{y}$: (*sítko* > *sýtko* >) *sejtko*, (*vozik* > *vozyk* >) *vozejk*, (*cítit* > *cýtít* >) *cejtit*.

Diftongizace byla provedena v českých nářečích v užším smyslu (snad s výjimkou okrajů jihozápadočeské nářeční skupiny), ve středomoravských dialektech (s následnou monoftongizací v \bar{e}) a v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů.

DIFTONGIZACE $\bar{U} > \underline{OU}$

Tato změna proběhla v souvislosti s diftongizací $\bar{y} > \underline{ej}$. Obě změny spojuje průběh, chronologie a územní rozšíření (rozdíl je však v míře jejich přijetí moderním spisovným jazykem – viz níže). Její hlavní průběh je nutno klást do konce 14. století a průběhu 15. století.

Také tato diftongizace proběhla ve dvou fázích:

² Tento první (vokalický) komponent by bylo možno chápat jako \bar{a} a celý diftong tedy jako ($\bar{a\bar{I}}$).

³ Kromě toho se psalo také jako $\langle ai \rangle$, $\langle ey \rangle$, $\langle ei \rangle$, později také jako $\langle ag \rangle$, $\langle eg \rangle$.

1. Na konci 14. století se *ú* diftongizovalo na klesavý diftong *ou*⁴, jehož první komponent byl neurčitý, otevřený, blízký fonému /a/, a který se proto zapisoval jako <au>: *aw*, *av*, *au*.
2. V průběhu 15. století se samohláskový komponent ztotožnil s fonémem /o/.

múka > *mouka* > *mouka*
dlúhý > *dlouhej* > *dlouhej*
jedú > *jedo* > *jedo*
ženú > *ženou* > *ženou*

Tato změna proběhla na celém českém jazykovém území, s výjimkou východomoravských, moravskoslezských a snad i okrajových úseků jihomoravských dialektů; v části středomoravských dialektů nastala následně monoftongizace *ou* > *ó*: *mouka* > *móka*.

Jak již bylo řečeno, v 15. století se tento diftong zapisoval rozličným způsobem. Nakonec se v pravopisném úzu 16. stol. ustálila podoba *au*, která se držela až do pol. 19. stol., ačkoli je z pramenů zřejmé, že se v 16. stol. vyslovoval jako [ou].

Z důvodů graficko-fonologických se neprosadila na začátku slova: *únor*, *ústa*, *úterý*.

MONOFTONGIZACE *ĭe* > *í*

V průběhu 15. stol. začala postupně převažovat první *i*-ová složka stoupavého diftongu *ĭe*. Na konci tohoto století byla v mluveném jazyce završena změnou *ĭe* > *í*.

bĭeda > *bída*
mĭera > *míra*
vĭera > *víra*
znamenĭe > *znamení*

V jazyce psané komunikace se monoftongizace *ĭe* > *í* prosazovala se zpožděním. Definitivně byla přijata v 2. pol. 16. stol.: její rozšíření brzdila pravopisná tradice, která velela psát dlouhé *í* diftongického původu jako *ie*.

⁴ Tento první (vokalický) komponent by bylo možno chápat jako *a* a celý diftong tedy jako (*a*u).

MONOFTONGIZACE $\underline{U}O > \acute{U}$ (< \acute{U} >)

Společně s monoftongizací $\underline{j}e > i$ proběhla také monoftongizace $\underline{u}o > \acute{u}$ (psaném jako < \acute{u} >). Nejstarší (ojedinělé) doklady pocházejí ze 14. stol., jejich počet se významně zvyšuje ve stol. 15. Podobně jako v předchozím případě i zde lze předpokládat proces, při němž se posilovala první složka diftongu na úkor složky druhé, až nakonec převážila. Za symptom tohoto procesu by mohla být chápána grafika: diftong se zapisoval jako u s indexovým o , tj. < \acute{u} >

b \acute{u} oh > b \acute{u} h
d \acute{u} om > d \acute{u} m
v \acute{u} oči > v \acute{u} či
sv \acute{u} oj > sv \acute{u} j

ÚŽENÍ $\acute{E} > \acute{I}$

Tato změna proběhla v 16. století, nejpozději v pozici po l . Výsledkem bylo měkké neměkkící \acute{i} :

postélka > postílka
čélko > čílko
zelé > zelí
dobrého > dobrímu

Geografický rozsah $\acute{e} > \acute{i}$ je značný, kromě nářečí českých v užším smyslu a nářečí středomoravských se zčásti vyskytuje v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů a po měkkých souhláskách také ve východních částech slezkomoravských dialektů. Tato změna se postupně šířila v památkách 17. a 18. století. Navzdory značnému územnímu rozšíření nepřijal spisovný jazyk tuto změnu v úplnosti, zejména ji odmítl v koncovkách složené deklinace.

ZMĚNA $AJ > EJ$

V průběhu 15. a 16. stol. se tautosylabická skupina aj změnila na ej :

najlepší > nejlepší
krajčí > krejčí
házaj > házej

Jak ilustrují následující příklady, pro provedení této změny je relevantní pozice ve slabice. Jakmile se daná sekvence aj vyskytuje v heterosylabické pozici, změna $aj > ej$ neproběhne:

vajce > vejce X *vajec*
dělaj > dělej X *dělají*

daj > *dej* X *dají*

Původně tato změna proběhla důsledně, což demonstrují následující příklady:

hajný > *hejný*
tajný > *tejný*
kraj > *krej*
prodaj > *prodej*

U jmenovaných forem tato změna způsobila alternaci *aj* ~ *ej*. Tyto některé alternace byly v následujícím vývoji odstraněny tendencí k unifikaci zvukové stavby kořene:

hejný X *hájeti* → *hajný*
tejný X *tajiti* → *tajný*
krej X *krájeti* → *kraj*

V případě *prodej* – *prodaje* vedla kořenová alternace v češtině střední doby ke vzniku dvou paradigmat:

1. *prodej* X *prodaj*
 2. *prodeje* X *prodaje*
 3. *prodeji* X *prodaji*
 ...

VOKALICKÝ SYSTÉM ČEŠTINY PO PROVEDENÍ ZMĚN (17. STOL.)

Po provedení uvedených změn se odlišil systém dlouhých a krátkých vokálů. Na území českých dialektů v užším smyslu se konstituovaly následující vokalické systémy:

Krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>		<i>u</i>
středové	<i>e</i>		<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>		<i>ú</i>
středové	<i>ě</i>		<i>ou</i>

nízké	á
--------------	----------

Na větší části středomoravských dialektů vypadá tento systém následovně:
krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>		<i>u</i>
	<i>ɛ</i>		<i>o</i>
středové		<i>ɛ</i>	<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

V jisté části stejné jako na území Čech, ale s odlišným původem distribucí *o x u*, *e x i* (*kunec* = konec, *kupec* = kopec, *kopec* = kupec, *rebe* = ryby).

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>		<i>u</i>
středové	<i>e</i>		<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály (*hlópe* = hloupý)

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>		<i>ú</i>
středové	<i>é</i>		<i>ó</i>
nízké		<i>á</i>	

V centrální části pak došlo ke zkrácení *í > i*, *ú > u*, takže se vytvořil trojčlenný systém dlouhých vokálů:

	přední	střední	zadní
středové	é		ó
nízké		á	

Na malé části dialektů (jihozápadně od Brna) došlo ke splynutí $á + ó > \bar{a}$. Zde je tedy systém dlouhých voálů dvojčlenný:

přední	zadní
é	\bar{a}

ZMĚNA $w > v$

Jak již bylo mnohokrát uvedeno, staročeské w mělo původně bilabiální výslovnost. O jeho bilabiálnosti svědčí jak staročeská grafika (např. slovo *pravda* je psáno jako *prawuda* nebo *prauwda*), tak také častá disimilace neslabičné předložky w v pozici před labiálami: w *Prahu* > u *Prahu*.

V průběhu 15. stol. se bilabiální artikulace w změnila na labiodentální: $w > v$. Zbytky původní bilabiálnosti w zůstaly zachovány v severovýchodočeských dialektech, kde se v v pozici na konci slabiky vyslovuje jako μ : *pra μ da*, *kre μ* .

Tradičně je tato změna interpretována jako výsledek působení korelace znělosti, která se stala základní korelační řadou na konci 14. stol. a současně ustálením fonému f . Foném f byl labiodentální, kdežto w , které bylo jeho znělostním protějškem, bylo labiodentální. Oba prvky korelační dvojice se lišily dvěma rysy: znělostí a místem tvoření. Po změně $w > v$ se lišily jen rysem znělosti.